

Ինդ մեր անցքեն այլք ածին, զերդ առ փամբք նոր ալիք .
 Եւ մեք՝ այլուր խընդրիցեմք ժամանակի չափս եւ տիք,
 Իբրու անշարժ առեալ կայս յայլոց յառիլ փոփոխմունս .
 Եւ զարմանամք զի ամբ սուղ զմեօք երագեն յանցեալ կոյս՝
 Եւրտեալքս ի սահուն մակոյկ կենցաղոյս .
 Իսկ դու, ո՛վ մեծ, ում երկինք ըզհարկ գիտեն արժանիս
 Եւ զքեւ յածին զիլ ի գլոր դարուց ի մնայլ հովանիս,
 Որ զի յալիս անդ ծըփմանց ժամանակին դու բազմիս
 Իբրեւ ըզժայռ լուսարձակ՝ մոլորելոց յարտուղիս,
 Կեզ ցանգ ուղղեալ զիւրեանց զեկ, թէ եւ ամբաւ տարակայ .
 Բաբէ երկիր այնքան վէս՝ զի զքեզ կարծեաց պարագայ,
 Եւ սուղ իւր զաւուրց գիւս՝ նա քեզ հաշուեայ .
 Սըսեմդ ընդ դարս որ այսքան արգահատեր մահացուն
 Գնը քան ըզբնաւ նախատինս դու եւ զպատիւ իսկ նոցին,
 Եւ յայսմհետէ եւս, արփի, լուր մինչ կարդայ ըզքեզ յոյս,
 Սինչ յըստուերաց անդ թափի նախաբորբոքդ ի քո լոյս,
 Յորժամ ի կորդ ապալեր քո հաւատովք տայ զսերմանս,
 Սինչ յերկարել խընդրէ զբոց ճրագին զոր նա կոչէ կեանս,
 Օ՛ի յոր գնայ զուղւոյն կասկածէ սահմանս .
 Եւ զուղւոյն, զի կարես, պարզեա զնրսեմ աղջամուղջ,
 Օ՛ի մի նա գայթ ի գայթի գնայ կեղակարծն ընդ կամուղջ .
 Հալեալ ըզծին, վե՛հ արփի, փըթթեա շուշանս եւ ըզվարդ,
 Եւ տուր ծառոց գետեզեր հովանիս խիտ ի սաղարթ .
 Օ՛ի ի ծաղիկն՝ առօրեայ տեսցէ եւ զինքն իւր ըղծիւք,
 Ո՛ւ ի ստուեր ծառոյն՝ թէ եւ հեշտքն աստ ունին մոլթ եւ ըզսուգ,
 Եւ քան ըզտերեւ թօթափին անշուք :

Հ . Խ . Գ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հերտեր գերմանացիներ : (Տես երես 5)

Ինչպէս անցեալ հատուածին մէջ ըսինք, Սղրազպուրկ քաղաքին մէջ աչքի հիւանդութիւնը զայրացաւ Հերտերի վրայ . որով հարկ եղաւ որ բաժնուի հոն Հոլշտայն-Լայդին իշխանէն : Հերտեր շատ տաքնապալից ու ցաւագին օրեր անցուց այս քաղաքին մէջ . սակայն մեծ քաջութեամբ ու անխուով հաստատութեամբ աչքին վիրաբուժական բժշկութիւններուն համբերեց . իսկ ընդհանուր հիւանդութեան միջոցը՝ իր զգացած նեղութեան ուժէն խիստ ու զայրացկոտ բնաւորութիւն մը առած

էր : Յետ երկարատեւ դարմաններու՝ Սղրազպուրկի երեւելի վիրաբոյժը յուսահատեցաւ Հերտերի աչքին բոլորովին բժշկուելուն վրայ : Հերտեր համակամութեամբ լսեց այս լուրը . թէպէտ և իր հիւանդութեան անցնելուն շատ կը փափաքէր անոր համար ալ, որովհետեւ չէր ուզեր ասանկ պակասութեամբ մը ամուսնանալ այն աղջկան հետ, որուն նշանուած էր :

Հորդայն իշխանէն բաժնուելով՝ Հերտեր առանց պաշտօնի մնաց, ու հիւանդութեան ծախքերուն պատճառաւ կարօտութեան մէջ ինկաւ : Եւս առտեններս (1771 տարւոյն) իբրեւի զօրավար կոմսը Բորդուկալէն կը դառնար . ասիկայ արդիւնաւոր ու հանձարաւոր մարդիկներու սէր ունենալով

Հերտերը քովը կանչեց, ու Պուքպուրկի քաղաքին մէջ իր պզտիկ արքունեացը քարոզիչ դրաւ : Հերտեր Պուքպուրկի մէջ մատենադրութեան ու գեղարուեստից վրայ շինած գրուածքներէն մեծ մասը լմնցուց, ու հոս սկսաւ Տէսո-նիւնիսի զինաստատիւններէն պարտաւերան մարդկութիւն ըստած հոյակապ գրուածքը : Եւ այն քաղաքին մէջ եղած ատեն ուրախալի լուր մը առաւ, որ իր Ճառագիտէն լեզուաց գրուածքը Պեռլինի ճեմարանէն պսակուեր է . և դարձեալ հոս Ֆլաչանտաղըղկան հետ ալ կարգուեցաւ, որ Հերտերի աչքին հիւանդութիւնը բանի տեղ չսեպեց :

Սամանակ անցնելէն ետքը՝ ելաւ Հերտեր Պուքպուրկէն Կեդդինկէ քաղաքը գնաց աստուածաբանութիւն վարժապետ ըլլալու համար : Եւ այն իր ուխտերիմ հակառակորդները իրեն վրայ չարախօսութիւններ ընելուն՝ սկսաւ տարակուսելի ըլլալ Հերտեր . անոր համար հարկ եղաւ որ առաջ խիստ քննութիւն մը ընէ : Սակայն քննուելէն առաջ՝ 1776 տարւոյն յանկարծակի Սայմար կանչուեցաւ արքունեաց քարոզչութեան պաշտօնը առնելու համար, և հասարակաց դպրոցներուն վերատեսուչ դրուեցաւ . Հերտեր այս դպրոցներուն վերաբերեալ շատ զեղծմունքներ կարգաւորեց, և խել մը վարժոցներ հաստատեց :

Ինչ որ մէկը Հերտերի գրուածքներուն բազմութեանն ու նիւթերուն աղուորութեանը միայն նայելու ըլլայ, կը զարմանայ ու կը մակաբերէ թէ ինչպիսի մեծ մարդ եղած պիտի ըլլայ : Իր մահունէն ետքը հայնէ ու Յովհաննէս Գեորգ Սիւլլեր բարեկամները իրեն բոլոր գործքերուն տպագրութիւնն ըրին . և որպէս զի կարգ մը դնեն այնչափ բազմութիւն գրուածքներու, իրեք դաս բաժնեցին զանոնք . Ա, գրականութեան ու գեղարուեստից վրայ գրածները . Բ, կրօնից ու աստուածաբանութեան վրայ գրածները . Գ, փիլիսոփայութեան ու պատմութեան վրայ գրածները : — Եւ առջին դասէն են

այս գրուածքները . Հարաւոր է Վերայ նորոյ գերմանացի գրականութեան, Անդառաք իննաբանական, Վեպի Սիպի, Ընթերցողութիւն, Առաւի, Գիտաւարտ Բանաստեղծութիւն, Ճառ է Վերայ Ոստանո, Ճառ զապաշտութենէ գեղարուեստից և գիտութեանց, Ճառ զպարտաւարաց ապականութեան ճաշակի, Չգերմանական լեզուէ, Չառնչութենէ գերմանական քերթութեան ընդ Արեւելեայցի և ընդ Յունաց, Չգիտաւարութենէ և զնմանութենէ լատին գրութեան է նոր գրականութեան Գերմանիոյ, Թարգմանութեան յունական ծաղկաւարդից, Թարգմանութեան Որաբեայ, Պերսեոսի, Պիտարեայ, և այլն . Տէսոնիւնիսի զգաղնական և զանգղիացի գրականութենէ, Պարտաւար զանաստեղծութեան ճաշակի ալիւս, Ճառ զժամանէ լեզուաց, Պարտաւար և իննութեան Բանաստեղծութեան և գծագրութեան, Չարուեստից է Գերմանիա . Արաւարէ, օրագիր Իմաստասիրական, արուեստական, Բարոյական և գրագիրական, Եւ հարաւոր :

Երկրորդ դասէն են . Քարոզչ, Թոռալիս զաստուածաբանութեւն, Մեկնութեան Երգոց Երգոյն, Յայտնութեան, Բացայայտութեան նորոյ կրօնարանի յաշիւրոյ արեւելեան աստեղծութեան և նորոյ գիտից, Ճառ զգերմանութենէ Երբայցոց, Ճառ զՍիւրոյն Աստուծոյ, Ճառ զնախնի ցեղից մարդկութեան :

Երրորդ դասէն են . Աւերախ Պերսեպոլիս, Թոռալիս զյառաջարկութենէ մարդկութեան, Թոռալիս զՍիւրեոյց և զԷլեֆոսպոլիս, Սոփիս Կամ հասարակաց գրոցական ճառից, Համաբանութեան զնմանութենէ Բանին, Գայլիկնէ, Յաղագիս Վեպի, Տէսոնիւնիսի զինաստատիւններէ պարտաւերան մարդկութեան, Պարտաւար և ոգի երբայական քերթութեան, և այլն և այլն :

Ինչպէս այս ամէն գրուածքներուն մէջ Հերտեր իրեն մտաց զօրաւոր ու խորունկ փիլիսոփայութիւնը, իր ունեցած հմտութիւններուն ճոխութիւնը, իր հանրագիտակ հանճարը, բանաստեղծական աշխոյժը, իր հնոց գրականութիւնը ախորժող ճաշակը կը ցուցնէ, սակայն ասոնցմէ երկուքը գլխաւորապէս իր երկեւագոյն երկասիրու-

Թիւններն են, որ են Տեառնիւնս, զի-
մասապարտութիւնէ պարտութեան մարդկու-
թեանս և Պարտութեան եբրայական խերթու-
թեան ըստածները: Այլինն մէջ դեռ
մարդուս պատմութեանը չմտած՝ մեր
բնակած երկրագնդին պատմութիւնը
կ'ընէ Հերտէր: Վրոլաճքին այս մասը
վառվառն բանաստեղծութեամբ մը
զարդարուած է. մատենագիրը հոս մեծ
բնապատում մը ու մեծ նկարիչ մը միան-
գամայն կ'երեւայ: Հերտէր բնութեան
ներդաշնակութիւնները ու այս ներ-
դաշնակութիւններուն ունեցած նախա-
ինամուղական վախճանը կը յայտնէ:
Տնկոյ ու կենդանեաց պատմութիւնը
առջևնիս կը դնէ, անոնց՝ ջրերու, տե-
ղեաց, օդի ու մարդուս հետ ունեցած
վերաբերութիւններովը: Ախլին մէջ՝
այն իմացականութեանը կը նայի, որն
որ կը կառավարէ զանիկայ. իսկ մարդ-
կութիւնը՝ այն ապագայովը կը մտածէ,
որ իրեն խոստացուած է: — Բուսա-
կան քննութենէն կ'անցնի Հերտէր
մարդուս քննութեանը, և մարդկային
գործողութիւնները բնութեան ազդե-
ցութենէն ծագել կու տայ: Ախլա-
կանին ըրած ներգործութիւնը բարոյա-
կանին վրայ՝ տեսնելէն ետքը, բարոյա-
կանին առ նիւթականն ըրած ներ-
գործութիւնը կը ցուցնէ, այն գերա-
զոյն ու զօրաւոր ներգործութիւնը, ու-
րուն որ կը սեփականէ Հերտէր մեծ
ժողովուրդներ ու մեծ մարդիկներ հա-
նելը: Աշխարհքիս բազմութիւն դարե-
րուն միջոց մարդկային ազգը մարդոջնե-
րուն հետ միանալով, հնութեան աւե-
րակներուն ու յիշատակարաններուն մէ-
ջէն՝ մարդուս կատարելականութեան
յառաջագիմութիւնը կ'երեւցնէ, իր
խորունկ հանճարովը իբրեւ լուսատու
ջահ մը մտնալով այն խաւարին մէջ. ժա-
մանակին սե քօղին մէջ պատած կոր-
սուած խել մը հին ժողովուրդներ՝ իր ե-
րեւակայութեան ու իր մարդկութիւն
սիրող փիլիսոփայութեան ուժովը կը
կենդանացնէ, և կը ցուցնէ որ ասոնք
քաղաքականութեան աւանդը մէկմէ-
կու յանձնած են, իրարմէ ետև անընդ-

հատ ու առանց իրենց գիտնալուն՝ ընդ-
հանուր յառաջագիմութեան աշխա-
տելով, և իրենց բարձրանալու ու իշնա-
լու ժամանակներովը՝ աշխարհքիս ճա-
կատագիրներուն կատարուելուն օգնե-
լով:

Իսկ Պարտութեան եբրայական խերթու-
թեան ըստած գրուածքին գալով, նախ
մէջ մը Հերտէրի ասոր վրայ ինչպիսի ե-
ռանդեամբ աշխատիլը տեսնենք զիտնոյ
մը վիպութեամբ. Սիւլէր գերմանա-
ցին, որ քանի մը ամսուան համար
Հերտէրի քով եկեր էր, զարմանալով
անոր այն աստիճանի նոյն նիւթին վը-
րայ բորբոքելուն՝ ասանկ կը գրէ. «Ոչ
երբէք պիտի մոռնամ այն Հերտէրը,
ինչպէս որ այն ատեն տեսայ: Իր մտա-
ծութիւնները նահապետաց ու մարգա-
րէից վճիռներովը միայն կ'իմացուէին.
Սուրբ Վրոյ ամէն մեծամեծ գաղա-
փարները անդադար իր աչքին առջևէն
կ'անցնէին, նաև իրեն քնոյն ժամանակն
ալ: Սանաւորապէս Յօբը կը գրաւէր
կը յափշտակէր զինքը. և երբոր այս
ազնուական վշտագնելոյն գանգատները
ինձի կ'արտասանէր, աչուրները արցուն-
քով կը լեցուէին»: Այս գրուածքը
կրօնական բանաստեղծութեան, պատ-
մութեան ու փիլիսոփայութեան մէջ
տեղ բան մըն է, և կարծես թէ կը
կենդանացնէ ու կերպարանք կու տայ
մեր նախնի նահապետաց լեզուին, ա-
նոնց՝ Բստուծոյ, արարչութեան, եր-
կնից ու դժոխոց վրայ ունեցած գաղա-
փարներուն, և այն ամենայն առար-
կայից վրայ, զորոնք Հերտէր կը սեպէ
թէ փոփոխակի ազգաց զգացման, երե-
ւակայութեան ու բանավարութեան
առջևէն կ'անցնին: Այն որ ուղենայինք
ամէն բան ըսել այս գրուածքին վրայ,
չատ երկայն պիտի երթար նիւթ երեսիս:
Այսչափ միայն ըսենք, որ Հերտէրի
հանճարը Սովսեսի վրայ շատ կատա-
րելութեամբ փայլեցաւ. ինչպէս որ էր
Սովսէս՝ ճիշդ անանկ կը ցուցնէ, այս
ինքն մարդկային օրինագիրներու մէջ
իբրեւ ամենէն մեծը, ամենէն մարգա-
սէրը ու ամենէն աւելի ռամկա-

պետականը . իբրև մի միայն արժանի մարդը՝ Մատուցմէ մասնաւոր յայտնութիւն առնելու . իբրև դիւցազուն մը այն ամենայն արիութիւնը զգեցած , որ հարկաւոր է այս յայտնութիւնն ի գործ դնելու համար . իբրև վեմ ու վեհ բանաստեղծ մը , որ իրեն աշխութիւն առաջնորդ առած է զարդարութիւն , զբանն ու զբարոյականը : Այս գիրքը շատ հաճելի անցաւ ամենուն ու ընդհանուր համբաւ մը առաւ . որովհետեւ ասոր մէջ հերտեր ամենուն սրտին կը խօսէր , և մանաւանդ ցաւերու ու վշտաց մէջ տառապեալներուն , ցուցնելով անոնց զգայուն խօսքերով՝ Վախտիկնամութեան հսկողութիւնը այսպիսեաց վրայ : Իբրև մատենագրական յարգ աշխատելով , թող այս գրուածքին ուրիշ բազմութիւն ձիրքերը՝ հերտեր Մատուցմէի բանաստեղծութեան վրասեմական բնականութիւնը , ծանր պարզութիւնը , վեհ մտածութիւնները և իւրաքանչիւր ժամանակի ու տեղւոյ յարմար տուած վառվառն գոյները շատ աղէկ դուրս կը ցատքեցնէ : — հերտերի այս Պատմութիւն երայայան քերթութեան գրուածքին օրինակը անկէց ետքը շատերուն սրտին մէջ անշիջանելի եռանդ մը բորբոքեց երրայական լեզուին ու բանաստեղծութեան վրայ , որով շատ հետեւողներ ունեցաւ . բայց մէկը չեղաւ որ իրեն հասնի :

Այսպէս գեղեցիկ երկասիրութիւններ հանելուն համար՝ գերմանացի երևելի մատենագիրները զարմանքով կը նայէին հերտերի վրայ , և բոլոր Վերմանիա մեծ յարգութեամբ զինքը կը պատուէր . Պաւլերայի կայսրընտիրն ալ ազնուականութեան պատիւ տուաւ իրեն ու իր սերնդեանը , և Այմարի դուքսը բարեկամ կ'անուանէր իրեն զհերտեր : Սակայն ռիւսերիմ թշնամիներ ալ շատ ունեցաւ , որոնք երկար ժամանակ ջանք ըրին ամենայն կերպով որ իրեն համբաւը նուազեցնեն : հերտեր սաստիկ կը վշտանար այսպիսի թշնամութիւններէ . և իր բնական մաղձոտութիւնը այս պատճառաւ աւել

լի զայրանալով , միանգամայն միացած իր ուսումնական սաստիկ աշխատութեանը ու կենաց պիտոյքը ճարելու հոգին հետ՝ ջղային հիւանդութիւն մը պատճառեց իրեն վրայ : Եւ մը տարի այս հիւանդութիւնը քաշելէն ետքը , 59 տարուան հասակին մէջ վախճանեցաւ : Այմարի մէջ 1803 տարւոյն դեկտեմբերի 18^ն : Այմարի դուքսը այս իրեք բաւերը փորագրել տուաւ իրեն գերեզմանին վրայ . Լոյս , Սէր , Ճշմարտութիւն :

հերտեր թէպէտ շատ չնորհալի կերպ մը չունէր , սակայն քաղցրութենէ ու վայելչութենէ ալ զուրկ չէր . և իր կերպարանքն ալ իրեն կերպերուն կը նմանէր : Ինաւորութեւ հաստատուն բան կ'ուզէր հերտեր . անոր համար ցուցամոլութեան ու անարդիւն մնապարծութեան սաստիկ հակառակ էր : Եւ սակցութեան կերպը շատ զօրաւոր էր , անանկ որ ու իցէ մարդու վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր . և իրեն հետ ընտանութիւն ընելը շատ օգտակար էր , որովհետեւ միշտ նոր տեսութիւններով ուսումնական բաներու վրայ կը խօսէր , որով կը լուսաւորէր զմարդ : Եւ իր կենացը մէջ իր ընտանեաց ու իր բարեկամներուն միշտ սաստիկ ու ճշմարիտ սէր ցուցուցած է . իսկ համանի մահուանը վրայ որ և իցէ անձէ մը և որ և իցէ կերպով չմխիթարուեցաւ . “Համանի գերեզմանին հետ , կ'ըսէր , բարեկամութեան աշխարհքը ինձի համար գոցուեցաւ .” : Սասնաւոր իրեն ուսումնական վիճակին գալով՝ իր դըրսունց կերպը հանդարտ էր , բայց սըրտին մէջ անմեռ տենչ մը կը բորբոքէր մտաւորական շարժմունք մը տալու գերմանական ազգային գրականութեանը , որն որ արդէն սկսեւ էր , և որուն հերտեր օգնէր էր իր յօրինած ընտիր գրուածքներովը . միանգամայն ոչ միայն գրականութեան , այլ ընդհանուր գեղեցիկ վրայ խորամուխ բնութիւններ կ'ընէր :